

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

СЕВДА ФИКРЕТ ГЫЗЫ ГУСЕЙНОВА

**ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ
БЕЗЭКВИВАЛЕНТНОЙ ЛЕКСИКИ В СОВРЕМЕННОЙ
РУССКОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ**

5707. 01 – Славянские языки (русский язык)

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание учёной степени
доктора философии по филологии**

Баку - 2017

**Диссертация выполнена на кафедре Современного
русского языка Бакинского славянского университета**

**Научный
руководитель:** доктор филологических наук, профессор
Тамилла Гасан гызы МАМЕДОВА

**Официальные
оппоненты:** доктор наук по филологии, профессор
Галина Дмитриевна УДАЛЫХ
доктор философии по филологии, доцент
Захир Вахид оглы АСАДОВ

Ведущая организация: Кафедра русского языкознания
Бакинского государственного
университета

Защита состоится «___» _____ 2017 года в ___ часов на засе-
дании Диссертационного совета Д.02.071 по защите диссертаций на
соискание учёной степени доктора наук по филологии и доктора фи-
лософии по филологии при Бакинском славянском университете по
адресу: AZ1014, г. Баку, ул. С.Рустама, 33.

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке БСУ.

Автореферат разослан «___» _____ 2017 года

**Учёный секретарь
Диссертационного совета
Д.02.071**

доктор наук по филологии,
доцент **Н.Ш.МАМЕДОВ**

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Актуальность темы исследования. Изучение языка средств массовой информации (СМИ) с точки зрения установления их соотношения в новых условиях общения с такими ведущими в науке понятиями как общество, культура, политика, идеология является одним из ведущих направлений в исследовании различных аспектов языка медиатекстов в лингвистическом отношении.

В диссертации поставлена актуальная научная проблема исследования экстралингвистических и интралингвистических особенностей безэквивалентной лексики (БЭЛ) в русском языке. Несмотря на давнюю традицию изучения и всестороннего исследования отдельных лексико-тематических групп безэквивалентных лексических единиц, данный пласт лексики мало исследован с точки зрения его функционирования в языке СМИ.

Указанную проблему мы рассматривали в языке местной русскоязычной прессы, в данном случае в русскоязычной периодике в Азербайджане, имеющей почти вековую историю.

В работе предпринята попытка системного исследования отдельных вопросов, непосредственно связанных с сущностью самого термина «безэквивалентная лексика», со спецификой семантико-стилистических особенностей русских и заимствованных безэквивалентных лексических единиц разных лексико-тематических групп. Считаем, что именно в языке газеты, прежде всего, отражаются любые изменения, происходящие в речи.

Богатый языковой материал современных русскоязычных СМИ Азербайджана даёт возможность проанализировать тенденции изменения нормы современного русского языка на всех его уровнях, причины её изменения, выявить наиболее характерные особенности функционирования в публицистическом и художественном текстах безэквивалентных лексических единиц.

Всё изложенное даёт основание говорить об **актуальности** поднимаемой проблемы, которая продиктована, с одной стороны, отсутствием в науке о языке единого принципа выделения и классификации отдельных групп БЭЛ, являющегося причиной частых разночтений в работах многих исследователей и многочисленных ошибок, допускаемых при их передаче на другой язык; с другой, неразработанно-

стью научно обоснованной методики лингвистического анализа языка газеты, неразрешённостью многих вопросов, связанных со спецификой языка медиатекстов.

Объектом исследования являются безэквивалентные лексические единицы разных лексико-тематических групп, встречающиеся в языке русской периодической печати в Азербайджане.

Предметом исследования послужили особенности функционирования русской и заимствованной безэквивалентной лексики в текстах различных жанров (публицистических и художественных) и способы её передачи в медиатекстах.

Цель исследования заключается в выявлении и описании безэквивалентной лексики различных лексико-тематических групп с точки зрения их функционирования в языке местной русскоязычной прессы, отличающейся разнообразием тем и их языкового оформления.

Задачи исследования: 1) составление теоретических принципов проводимого исследования; выявление статуса БЭЛ в языковой системе; 2) рассмотрение истории вопроса о БЭЛ в русском языкознании; выявление основных её лексико-тематических групп; 3) выборка соответствующего практического материала, в частности БЭЛ, из современной русскоязычной прессы Азербайджана и художественной литературы; 4) выяснение особенностей функционирования БЭЛ в публицистических и художественных текстах; 5) прослеживание влияния БЭЛ других языков на язык местных русскоязычных газет; 6) выявление основных способов передачи БЭЛ в русскоязычной прессе Азербайджана.

Научная новизна проведённого исследования заключается в том, что в ней впервые анализируется проблема «безэквивалентной лексики» на материале современной русскоязычной периодической печати Азербайджана. Выявляются описываются и систематизируются безэквивалентные лексические единицы разных лексико-тематических групп с точки зрения их отражения в текстах художественной литературы и в русскоязычных медиатекстах. К анализу привлекается не только русская безэквивалентная лексика, но и лексика, заимствованная из других языков, в частности тюркизмы и азербайджанизмы; устанавливаются основные способы их передачи в языке местной русскоязычной прессы.

Теоретическая значимость исследования заключается, прежде всего, в том, что она позволяет сделать некоторые выводы о характере

вхождения безэквивалентной лексики в язык русскоязычной прессы Азербайджана, об интенсивности этого процесса, а также прослеживает влияние лексики других языков на язык местных русскоязычных газет. Анализируемые в работе лексические единицы способствуют правильному восприятию особенностей языка перевода, дают возможность глубже и всесторонне ознакомиться с бытом, культурой, традициями народа – носителя этого языка.

Практическая ценность исследования состоит в том, что его материалы и результаты могут быть использованы при дальнейшем изучении процесса становления и развития безэквивалентной лексики в лексической системе русского литературного языка, а также при освещении социокультурного взаимовлияния. Результаты проведенного исследования могут быть использованы также в курсах лексикологии, лексикографии, культуры речи, истории русского литературного языка, при составлении словарей различных типов (толково-одноязычных, переводно-двуязычных и словаря иностранных слов).

Рабочая гипотеза исследования. Основная мысль проводимого исследования заключается в понимании того факта, что наблюдаемые в последние несколько десятилетий перемены в лексической системе русского языка, равно как и любого другого языка, связаны, в первую очередь, с происходящими социокультурными изменениями в обществе. Все глобальные изменения, происходящие сегодня в современном информационном обществе, отражаются не только в различных сферах деятельности человека (быт, культура, экономика, политика и т.д.), но непосредственно влияют на способ мышления и систему восприятия.

Безэквивалентная лексика, занимающая ведущую позицию в системе языковых средств, призвана сохранить в современной лингвистической науке ценностно-окрашенные языковые единицы, обозначающие уникальные явления не только материальной, но и духовной культуры народа.

Основные положения, выносимые на защиту:

1. «Безэквивалентная лексика» представляет собой особый пласт лексики современного русского литературного языка, нуждающийся в специальном изучении с позиции причин его (т.е. указанного пласта лексики) возникновения, способов образования и занимаемого им места в языковой системе.

2. Проблема определения понятия «безэквивалентная лексика» остаётся актуальной и в настоящее время, о чём свидетельствуют многообразие взглядов на исследуемую проблему и разночтения в работах многих исследователей в определении данного понятия.

3. Вопрос о способах функционирования безэквивалентной лексики (русской и заимствованной) в различных текстах (публицистических и художественных) также является актуальным для современного языкознания. Считаем, что принадлежность лексической единицы к безэквивалентной не означает невозможности передачи значения данной лексической единицы в тексте.

4. Особый интерес представляет систематизация способов передачи отдельных лексико-тематических групп безэквивалентной лексики (русской и заимствованной) в языке русскоязычной прессы Азербайджана.

Методологическая основа исследования - положения диалектики о сущности взаимосвязи языка и мышления, языка и речи, единства формы и содержания, а также положение о системной организации элементов в структуре языка.

Методы исследования. В работе использованы описательный метод в интерпретации анализируемого материала, предусматривающий системно-комплексное описание всех изучаемых в работе языковых фактов в целом, безэквивалентных лексических единиц в частности, и элементы сопоставительного метода, в комплексе позволившие изучить и раскрыть существенные свойства безэквивалентной лексики.

Источники исследования. В работе использованы теоретические источники, соответствующие целям и задачам данного исследования, а также материалы художественной литературы и лексикографических источников, публицистические тексты, извлечённые из электронных средств массовой информационной системы «Интернет» (публикации русскоязычных газет Азербайджана «Зеркало», «Эхо», журнала «IRS-Наследие»).

Апробация диссертации. Об основных промежуточных результатах исследования докладывалось на заседаниях и теоретических семинарах кафедры современного русского языка, на различных международных и республиканских научных конференциях. Результаты исследования нашли отражение в девяти публикациях республиканской и зарубежной печати.

Обоснованность и достоверность выводов исследования опирается на научную литературу и обширный фактический материал из текстов русскоязычных СМИ и русской художественной литературы

Структура и объём диссертации. Цель и результаты исследования обусловили структуру диссертации, которая состоит из введения, трёх глав, заключения, списка использованной литературы и приложения. Общий объём диссертации составляют 140 страницы компьютерной графики.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во введении обосновывается выбор и актуальность темы диссертации. Даются сведения об объекте и предмете исследования, его основной цели и задачах, научной новизне, теоретической значимости и практической ценности, рабочей гипотезе и основных положениях, выносимых на защиту, методах и источниках, апробации и структуре работы.

Первая глава «Безэквивалентная лексика как предмет исследования в современном русском языкознании» состоит из двух подглав.

В первой подглаве рассматриваются вопросы, связанные со спецификой термина «безэквивалентная лексика», с критериями выделения данного пласта лексики в современном русском языке. Особенно интересными в этом плане представляются безэквивалентные лексические единицы, привлекающие к себе внимание специалистов по лингвострановедению, культурологии и лексикографии. Учёные-языковеды сходятся во мнении о недостаточном освещении вопросов, связанных с принципами выделения, анализа и толкования указанных лексических единиц различных тематических групп.

Вопросами изучения безэквивалентной лексики и выявлению основных способов её передачи в языке занимались и продолжают заниматься многие исследователи. В этой связи, особое место занимают работы А.В.Фёдорова, Л.С.Бархударова, А.Д.Швейцера, Ю.Найды, Г.В.Чернова, А.О.Иванова, И.И.Ревзина, Л.Н.Соболева, Г.В.Шаткова, С.Влахова, С.Флорина, Е.М.Верещагина, В.Г.Костомарова, В.Н.Комиссарова, Я.И.Рецкера, Е.М.Штайера, С.В.Тюленева, Л.К.Латышева, и др.

С точки зрения болгарских лингвистов С.Влахова и С.Флорина, безэквивалентными являются «лексические единицы, которые не

имеют переводческих эквивалентов в языке перевода»¹ Предлагается чётко отграничить безэквивалентную лексику от реалий и лакун, считая при этом, что наиболее широким по своему содержанию является именно безэквивалентная лексика. Реалии и лакуны, по их мнению, входят в её рамки как самостоятельный круг слов, обладающих коннотативными значениями.

Особого внимания заслуживает утверждение Л.И.Зубковой о том, что безэквивалентным можно назвать слово по его отношению к какому-либо языку².

Исследование показало, что-то или иное слово может быть словом-реалией по отношению ко всем или большинству языков, тогда как безэквивалентной слово выступает только в рамках данной пары языков.

В лингвистической литературе имеется несколько классификаций типов исследуемых нами языковых единиц. На основе логического подхода к проблеме эквивалента в переводе Г.В.Чернов выделяет три типа безэквивалентности. По мнению А.О.Иванова, указанная классификация представляется «недостаточно последовательной». Справедливо считается, что это связано, прежде всего, с отсутствием точного понимания самого понятия «безэквивалентность». А.О.Иванов под эквивалентом в переводе предлагает понимать функциональное соответствие в языке перевода, передающее на аналогичном уровне выражения «все релевантные в пределах данного контекста компоненты значения или одного из вариантов значения исходной лексической единицы»³.

Специфичность указанного пласта лексики обусловлена, прежде всего, семантикой соответствующих лексических единиц, их связью с определёнными семантическими полями.

Во **второй подглаве** рассматривается вопрос о месте безэквивалентных слов в лексической системе русского языка. Специфичность данного пласта лексики выражается в том, что именно она придаёт

¹ Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. М.: Международные отношения, 1980, с. 51.

² Зубкова Л.И. Безэквивалентная лексика в произведениях В.Шукшина о русской деревне // Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного: Сб. научн. тр. Воронеж, 1994, с. 43.

³ Иванов А.О. Безэквивалентная лексика. – СПб.: Типография издательства СПб ГУ. 2006, с. 11.

языку особый национальный колорит, богатство и яркость. Её особенность и уникальность, можно увидеть только при сопоставлении с лексикой другого языка.

Именно поэтому, приоритетным объектом лингвистических исследований последних нескольких десятилетий становится межкультурное контактирование как родственных, так и неродственных языков. Особого внимания в этом плане заслуживают диссертационные исследования А.О.Иванова, А.А.Заборовской, С.С.Волкова, Е.В.Москалёва, В.Л.Зиновьева, Л.И.Хайнце и др. Значительную роль в распространении заимствованной лексики различных лексико-грамматических и лексико-тематических групп, в том числе и безэквивалентных лексических единиц, играют СМИ.

Не менее важной, на наш взгляд, является также работа по обеспечению понимания тех или иных лексических единиц указанного разряда реципиентами принимающей культуры, являющихся центральной фигурой межъязыковой и межкультурной коммуникации. Именно в силу указанного обстоятельства и происходит взаимовлияние двух, а иногда и более, лингвокультурных сообществ, различающихся фоновыми значениями, морально-этическими нормами, речевыми этикетами и т.д.

Вторая глава «Классификация безэквивалентной лексики» состоит из двух подглав.

В первой подглаве этой главы рассматриваются некоторые теоретические и практические вопросы, связанные с критериями классификации указанных лексических единиц в русском языкознании. При этом разными исследователями были использованы различные классификационные критерии, согласно которым формировалась та или иная лексико-тематическая группа безэквивалентной лексики. Так, классификация безэквивалентных лексических единиц на материале английского языка, проводимая российским лингвистом Г.Д.Томахиным, основана на лингвистическом принципе, учитывающем лексико-семантические связи, существующие между выделенными автором словами. В основе других классификаций, в частности связанных с анализом языка художественных произведений, лежит тематический принцип объединения слов в соответствующие группы.

Несколько иную классификацию предложила А.А.Заборовская⁴.

Автором была предпринята попытка проведения семантизации слов с национально-культурной спецификой значения и установления возможности их перевода на немецкий язык. Классификацию БЭЛ, с учётом смысловой нагрузки входящих в неё слов-реалий, предлагает В.С.Виноградов. Указанная классификация, по мнению автора, способствует правильному определению деятельности той или иной реалии.

Таким образом, признавая факт наличия в современной лингвистике различных классификаций БЭЛ и слов-реалий, приходим к вполне обоснованному, на наш взгляд, выводу о том, что всё больше внимания исследователи обращают на связь лексической системы с внеязыковой действительностью.

Мы разделяем мнение некоторых исследователей о том, что именно при сопоставительном изучении и описании указанных лексических единиц становится возможным усвоение специфики языковых средств, обслуживающих общение и культурные потребности человека.

Во **второй подглаве** выявляются и систематизируются основные тематические группы безэквивалентной лексики. Анализируемые в работе лексические единицы систематизированы и представлены в соответствующих лексико-тематических группах (ЛТГ).

В работе используются примеры из художественной литературы, необходимость привлечения к анализу которых вызвана тем, что только в них с наибольшей точностью и достоверностью можно осмыслить содержание и идейно-художественные особенности как русской, так и заимствованной безэквивалентной лексики. Мы ещё раз убеждаемся в правоте тех лингвистов, которые усматривают «историческое родство» между понятиями литература и журналистика⁵.

В работе представлены следующие основные лексико-тематические группы безэквивалентной лексики русского языка:

1. ЛТГ имён существительных, обозначающих «Населённый пункт»: *слобода, станица, задворки околица* и др. «Скотный двор построили на *задворках*»; (ж. «Звезда»)

⁴ Заборовская А.А. Безэквивалентная лексика с национально-культурной спецификой значения в творчестве И.А.Булнина. Воронеж, 2003.

⁵ Болкунов А.Н. Художественная литература в периодических изданиях: опыт семантизации // Известия Саратовского университета. Серия Филология. Журналистика. Вып. № 2, 2011, с. 83.

2. ЛТГ имён существительных, обозначающая «Быт»: *будуар, клеть (кладовка), балдахин, гардина, вертел, гусятница, квашня, сечка (тяпка), сотейник, рубель, турка, шумовка* и др.: «Она взглянула на роскошную мебель и на все игрушки и дорогие безделки своего будуара» (И.Гончаров).

3. ЛТГ имён существительных, обозначающая «Питание»: *галета, баранка, беляши, битки, болтушка, ботвинья, варенец (ряженка), вишнёвка, сбитень* и др.: «Нынче у нас битки по-казацки... можно иметь отбивную телячью котлетку или, если желаете, шашлык» (А.Бунин).

4. ЛТГ имён существительных, обозначающая «Одежду»: *батник, бекёша, бурка, ватник, ермолка, кика, онучи* и др.: «Мать пришла одетая в синий, шитый золотом сарафан, в жемчужную кичу» (М.Горький).

5. ЛТГ имён существительных, обозначающая «Транспорт»: *бричка, возок, двуколка, дрожки, конка* и др.: «В ворота гостиницы губернского города NN въехала довольно красивая рессорная небольшая бричка» (Н. Гоголь).

6. ЛТГ имён существительных, обозначающая названия некоторых народных и спортивных игр: *бабки, горелки, городки, жмурки, лапта*, и др.: «Около церковной ограды азартно играла в бабки большая компания мастеровых». (М.Горький).

7. ЛТГ имён существительных, обозначающая различные увеселительные и праздничные мероприятия: *вылазка (разг.), гулянье, девичник, вечеринка* и др.: «[Лаврецкие] давали прелестнейшие музыкальные и танцевальные вечеринки» (И.Тургенев).

8. ЛТГ имён существительных, обозначающая «Искусство»: *арфа, балалайка, бандура, баян, бубен, гусяр, кобзарь, ложечник, жалеяка, кугиклы* и др.: «... детина в красной рубахе бренчит на балалайке перед дворовой челядью» (Н. Гоголь).

9. ЛТГ имён существительных, обозначающая «Экономику»: *бюджетник, дольщик, частник (разг.), гривенник, грош, медяк (разг.), полтинник* и др.: «Местные власти не заинтересованы передавать землю в управление частникам (ж. «Эксперт»).

10. ЛТГ существительных, обозначающая «Социальные отношения»: *надомник, отпускник, сезонник, совместитель, архивариус, делопроизводитель, регистратор, табельщик* и др.: «Игренька бодро заметил, что бывали у него сезонники и тупей, и глупей (В.Астафьев).

11. ЛТГ имён существительных, обозначающая «Управление»: *городничий, градоначальник, военкомат, горком, горсовет, дума, исполком* и др.: «...Как-то случайно повстречались в *горкоме* и выяснили, что воевали в одной дивизии» (Б.Васильев).

12. ЛТГ имён существительных, обозначающая «Политику»: *антисталинист, белогвардеец, белоэмигрант, большевик, декабрист, диссидент, антисоветчина, перестройка, пиар, анархизм, гласность, коммунизм, ленинизм* и др. «В журнале «Континент» печатались материалы, которые власти в СССР называют *антисоветчиной*» (ж. «Дружба народов»); «...тот читал стихи, затем говорил о *перестройке*» (ж. «Дружба народов»).

13. ЛТГ имён существительных, обозначающая «Право»: *досмотрщик, дружинник, жандарм, жандармерия, караул* и др.: «Таможенный *досмотрщик* заинтересовался жёлтым чемоданом» (ж. «Высший подъем революции»)

Многие из рассматриваемых в работе слов (*госбанк, военкомат, горком, горсовет, исполком, нарком* и др.) являются так называемыми лексико-словообразовательными советизмами. Советизмами являются также слова: *блат, бюллетень (сидеть на бюллетене), валютчик, дефицит, комсомол, комсомолец* и др. Эти слова и выражения сформировались в советское время.

Обобщая результаты проведённого анализа по выявлению и описанию основных лексико-тематических групп безэквивалентных лексических единиц русского языка, можно констатировать следующее.

Классификация лексического материала, предусматривающая комплексное разрешение отдельных вопросов, связанных с установлением основных лексико-тематических групп безэквивалентной лексики является одним из приоритетных направлений современной лингвистики, в частности лексикографии, как одного из ведущих её разделов.

Третья глава «Функционирование безэквивалентной лексики в тексте» состоит из двух подглав.

В **первой подглаве** рассматриваются особенности употребления указанных лексических единиц в тексте. Отмечается, что безэквивалентная лексика, занимает особое место в языке художественной литературы. Уделяется внимание анализу художественных текстов, в которых представлено употребление безэквивалентной лексики тюркского происхождения, широкоупотребительные сегодня во всех русскоязычных газетах в Азербайджане. Функционирование тюркизмов в

языке русской художественной литературы (*аши, азан, азанчи, албухара, архалук, ашура, баба, бадам, бекмез, бозартма, бозбаши, бостан, дастан*, и др. явление неслучайное, оно имеет свою давнюю историю.

В.Дж.Исазаде в связи с этим пишет: «История русского народа с давних времён связана с историей тюркских народов. Многовековое взаимодействие русского и тюркских народов привело к проникновению в русский язык разнообразных тюркских слов и терминов»⁶.

Выявленные на материале художественных текстов лексические единицы распределены в следующих наиболее продуктивных лексико-тематических группах слов:

- Жильё, постройка, помещение: *амбар, балаган, гарем, духан* и др.: «Левин сердито махнул рукой, пошёл к *амбарам* взглянуть овёс и вернулся к конюшне» (Л.Толстой).

- Одежда: *армяк, архалук, бешимет, бурка, бурнус* и др.: «Василий приподнимается с козел и поднимает верх брички; кучера надевают *армяки* и при каждом ударе грома снимают шапки и крестятся» (Л.Толстой).

- Религиозные реалии: *Алла, Аллах, алкоран (коран), мечеть* и др.: «Везде веселье, ликованья; Мулла оставил *алкоран*, И не слышать его призыванья; *Мечеть* кругом освещена...» (М.Лермонтов).

- Пища и напитки *балык, каймак, коврыга, колбаса, плов (пилав), шашлык, буза, кумыс, чихирь* и др.: «Наутро Анне Михайловне захотелось вдруг *балыка*, и Мартын должен был скакать в город за *балыком*» (А.Чехов).

- Растение, дерево: *карагач, ревень, сандал, чинара (чинар)* и др.: «Завернули мёртвого в полотно, без гроба, вынесли под *чинары* за деревню, сложили на траву (Л.Толстой).

- Драгоценный камень: *алмаз, бирюза, жемчуг, изумруд* и др.: «Чертоги пышные построю из *бирюзы* и янтаря...» (М.Лермонтов).

- Транспорт (средства передвижения): *арба, каюк, кибитка, колымыга, маджара, тарантас*: «Встречались женщины с корзинами на головах, солдаты на повозках и скрипящие *арбы* на буйволах» (Л.Толстой).

- Меры и деньги: *абаз, аршин, деньги, казна* и др.: «Нет *денег* – нет и заботы, есть *деньги* – держись всё время за карман, чтоб злые

⁶ Исазаде В.Дж. Тюркские заимствования в законодательстве XIII-XVII вв. // Учёные записки. Серия языка и литературы. Баку, 2009, № 2, с. 43.

люди не украли» (А.Чехов).

- Оружие: *кинжал, колчан, палаш, сабля, шашка* и др.: «*Кинжал свой путник вынимает, И вот, с винтовкой без штыка, В кустах он видит казака...*» (М.Лермонтов).

Итак, говоря о национальной специфике того или иного народа, следует особо указать на соотношение и тесную взаимосвязь его языка и культуры. Считаем, что именно при таком подходе к описанию данного пласта лексики как русского, так и других языков, будет возможно усмотреть новые данные о культуре, истории и искусстве контактирующих народов в условиях двуязычия.

Во **второй подглаве** рассматривается вопрос об использовании экзотизмов или, как ещё их называют, этнографизмов, в публицистическом тексте. Описание экзотизмов требует от исследователя языка особой тщательности, так как «системы номинаций разных языков никогда не совпадают»⁷. Незаботанной остаются на сегодня и ряд вопросов, связанных с использованием региональной лексики в публицистическом тексте. Постоянная жизнь русских в новой этнической среде обусловила вхождение в их речь большого количества азербайджанских слов, так называемых азербайджанизмов разных лексикотематических групп: *гйме, гюлаб, дженги, узерик, пити, хашил, говурма, наришараб, сумах, эриште, умач, кабаб, люле* и др.

Некоторые вопросы, имеющие прямое отношение к области азербайджанско-русских и русско-азербайджанских языковых контактов, нашли своё решение в кандидатских диссертациях С.Ш.Алиевой, посвящённой анализу семантико-стилистических процессов в лексике и фразеологии русскоязычной печати Азербайджана⁸ и Х.Т.Алекперовой, посвящённой выявлению и описанию тюркской лексики в языке местной русскоязычной прессы Азербайджана⁹.

Однако, несмотря на давнюю традицию азербайджанско-русских и русско-азербайджанских культурных связей, азербайджанизмы, ещё

⁷ Воронкова И.С. О понятиях «экзотизмы» и «варваризмы» // Вестник ВГУ, Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация, 2006, № 2, с.77.

⁸ Алиева С.Ш. Семантико-стилистические процессы в лексике и фразеологии русскоязычной печати Азербайджана: Автореф. дис... канд. филол. наук, Баку, 1992.

⁹ Алекперова Х.Т. Тюркизмы в русскоязычной прессе Азербайджана: Автореф. дис... канд. филол. наук, Баку, 1996.

не подвергались специальному изучению. Предметом анализа послужили отдельные лексико-тематические группы указанных слов (азербайджанизмов), активно функционирующих в медиатекстах.

Одним из таких лексико-тематических групп БЭЛ являются слова и словосочетания, обозначающие «наименования азербайджанских музыкальных произведений, инструментов, отдельных терминов и понятий». Данный пласт лексики широко представлен в медиатекстах. Приведённые ниже тексты составляют лишь небольшую часть публицистического материала, извлечённого нами из различных СМИ:

«*Мугам* - это фундамент азербайджанской музыки. Народные исполнители и *ханенде* свято берегут *мугам*... «Зеркало» 16.05.2014.

«В *мугамном дьстгяхе* в обязательном порядке должны исполняться все разделы и шебе, в том числе *тесниф, ренг, диринге*. «Зеркало» 16.05.2014.

«Одно из важных положений трактата - раскрытие существа термина *дестгях* и состава *дестгях* в *Раст, Махур, Шахназ, Расха, Чаргях, Нава*. Различные виртуозные приемы, включая *зенгюле* (трели) – важные, по Наввабу, компоненты *мугамного* исполнения» «IRS-Наследие» 06.06.2015. «Гаджи Гуси явился также знатоком теории *мугамата*. Он усовершенствовал выразительность и формообразующие свойства ряда отечественных *мугамов*, создав их новые варианты. Одним из них является *мугам Кюрди-Шахназ* — к традиционному *Кюрди* Гаджи Гуси добавил еще один раздел – *Шахназ*. Гаджи Гуси был также создателем мугама *Гатар*» «IRS-Наследие» 06.06.2015.

«Некоторые функции *муруда* выполнял *мияндар*, который стоял посередине, и по его знаку под звуки *думбула* приступали к разминке. В некоторых случаях в *зорханах*, кроме *думбула*, играли также в *гоша-зурна* и *балабан*» «IRS» № 2 (74), 2015.

Среди азербайджанских музыкальных инструментов интересными, на наш взгляд, представляются и те из них, которые зафиксированы в приведённых ниже текстах.

«После объявления о начале концерта на сцену вышли музыканты ансамбля в составе Муниса Шарифова (художественный руководитель (*чэгане*), заслуженной артистки Тараны Алиевой (*ганун*), Фазили Рагимовой (*джэнг*), Рамина Асадуллаева (*чогур*), Давуда Абдуллаева (*рубаб*), Натига Алиева (*ширванский табур*), Фуада Джафара (*бэрбет*), Ислама Исламова (*гопуз*), Теймура Абдуллаева (*ней*), Илькина Гасанова (*руд*), Акпера Мамедова (*дюмбьяк*)» «Эхо» 01.07.2015.

Во многих медиатекстах приводятся названия ряда старинных (древних) музыкальных инструментов, малознакомых современному азербайджанскому читателю (*джанг, чэгане, бэрбет (бербет), джантур* и др. Многие из указанных слов зафиксированы в отдельных лексикографических источниках, в частности в двуязычных (русско-азербайджанских и азербайджанско-русских) словарях, имеющих большое общественное и культурное значение.

Приведём, в качестве примера, несколько словарных статей из 4-х томного «Азербайджанско-русского словаря» под ред. М.Т.Тагиева BALABAN сущ. муз. балабáн (азербайджанский народный духовой язычковый музыкальный инструмент); ♦ *balabanla qandırmaq* делать тонкий намёк; BƏRBƏT сущ. муз. бербёт (древний струнный музыкальный инструмент).

Приведённый словарный материал свидетельствует об отсутствии в указанном словаре русского эквивалента, соответствующего азербайджанскому слову. Перевод в таких случаях, как правило, осуществляется с помощью безэквивалентных лексических единиц с учётом требований орфографических и орфоэпических норм современного русского языка.

Ср.: *Arazbarı - Аразбары, balaban - балабáн, bərbət - бербёт, Dilkəş – Дилкеш* и т.д. Аналогичным способом представлены слова: *мугам, Раст, Махур, Шахназ, Расхави, Чаргях, Нава, Гатар, Забул, Заминхаре, Мансурийа, Хейраты, Карабах шикестеси, дясгях, шёбе, тесниф, ренг, диринге, ханенде* и т. д.

К сожалению, не все из указанных выше слов, в частности названия ряда старинных (древних) музыкальных инструментов, зафиксированы в лексикографических источниках, что, в свою очередь, затрудняет понимание значения этих слов. Поэтому в некоторых случаях они переводятся самим автором газетной статьи: *зенгюле* (трели), *дестгях* (комплекс музыкальных мелодий), *меджлисы* (музыкальные общества), *ханенде* (исполнитель), *лалбармаг* (стиль "немого пальца") и т.д.

При наименовании отдельных азербайджанских музыкальных произведений в медиатекстах иногда наблюдаются некоторые разночтения, о чём свидетельствует приведённый ниже газетный материал. Ср.: «В исполнении ансамбля прозвучали "Naxışbəstə - Qədim türk", "Şüştər rəngləri", "Şərq təranəsi", "Segah rəngləri", "Əfqan mahnısı", "Şur rəngləri", "Girdim yarın bağçasına" и "Şirin dil". А солисты один за другим исполнили "Atlandım keçdim", "Segah təsnifl» «Эхо» 01.07.2015.

«Хан Шушинский был отличным исполнителем песни "Гара гёз" ("Черные глаза") Узеира Гаджибекова, сам был автором многих песен "Менден ген гезме" и посвященной Шуше "Шушанын даглары башы думанлы" ("Вершины гор Шуши покрыты туманом") «IRS-Наследие» 06.06.2015.

В первом из указанных текстов выделенные наименования музыкальных произведений даются на азербайджанском языке (на латинице) без каких-либо изменений и пояснений: "Şüştər rəngləri" и др. Во втором тексте они представлены на кириллице (в скобках) даётся соответствующий перевод на русском языке. Ср.: "Гара гёз" ("Черные глаза"), "Шушанын даглары башы думанлы" ("Вершины гор Шуши покрыты туманом").

В языке русскоязычных средств массовой информации, издаваемых в Азербайджане, наряду с указанными выше этнографизмами, обнаружено значительное количество этнографизмов и терминов, связанных с искусством ковроделия. Можно особо выделить такие слова, как *хесир, чувал, джеджим, мафраш (мефреш), хурджун, хейбе, килим, шадда, верни, намазлыг, зили, лады, сумах, четен, кечиртме, дараг, боягчи, боягхана, дырнаг, гырхылыг, джахра (чехре), хана, оркен (örkən), тапрак, киркит, хеве (həvə), эриш узатмасы* и др «Традиционно в Азербайджане ткали ворсистые и безворсовые ковры - килим, палас, вярни, зили, сумах и пр.» «Зеркало» 29.10. 2013.

«По технике изготовления сумахи называются гарымыш-ферш, по размерам – сумахча, сумах-палаз, геллю-палаз и др. «IRS-Наследие» № 1 (73), 2015. «Не случайно Нахчыван считается одной из первых территорий, где производились такие ковровые изделия, как шадде и варни, отмечается в статье» «Эхо» 24.02.2017.

Одной из главных особенностей, рассматриваемых в работе безэквивалентных лексических единиц считается их непереводаемость на другие языки и несоотнесённость с некоторыми словами другого языка. Однако непереводаемость целого ряда лексических единиц ещё не означает невозможности их передачи в тексте.

В **заключении** подводятся итоги исследования, даются краткие выводы. Отмечается, что русский язык, наряду с западноевропейскими заимствованиями, располагает довольно большим количеством заимствований из восточных языков, играющих важную роль в процессе обогащения словарного состава русского языка. В диссертации, в различных её разделах, дано широкое освещение вопроса функцио-

нирования отдельных лексико-тематических групп БЭЛ, выраженной тюркизмами и азербайджанизмами, наглядно свидетельствующих о продуктивности использования тех или иных слов-реалий в языке региональных русскоязычных СМИ Азербайджана.

В приложении даётся алфавитный список безэквивалентной лексики русского языка.

Основные положения диссертации отражены в следующих публикациях:

1. Безэквивалентная лексика как предмет лингвистического исследования // *Dil və ədəbiyyat*. Bakı, 2013, № 4, s. 167-172.
2. Безэквивалентная лексика в языке художественной литературы (на материале тюркизмов) // *Filologiya məsələləri*, 2014, № 4, s. 199-204.
3. Лексика национально-культурной значимости в текстах русскоязычной прессы Азербайджана // *Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri*. Bakı: BSU, 2015, № 3, s. 46-52.
4. К вопросу семантизации иноязычных заимствований в толковом словаре русского языка (на материале общественно-политической лексики) // *Таğıyev oxuları*. Bakı: Mütərcim, 2016, № 1, s. 114-119.
5. Особенности функционирования экзотизмов в публицистическом тексте // *Dil və ədəbiyyat*. *Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal*. Bakı, 2016, 2 (98), s. 38-40.
6. Лингвокультурологические особенности безэквивалентной лексики на материале русскоязычных СМИ Азербайджана // *Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XX respublika elmi konfransı*. Bakı: 2016, s.169-171
7. Обозначение азербайджанских музыкальных понятий в русскоязычных СМИ Азербайджана // *Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri*. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş VIII beynəlxalq elmi konfrans. Bakı: Mütərcim, 2017, s. 252-254.
8. Концепт «Келагаи» в социокультурном пространстве современного Азербайджана // *Azərbaycanda rus dili və ədəbiyyatının öyrənilməsi və tədrisinin aktual problemləri: orta və ali məktəblər üçün dərslük komplekslərinin hazırlanması təcrübəsi, problemləri və perspektivləri*. *Beynəlxalq Elmi-praktik konfrans*. Bakı: Mütərcim, 2017, s.213-214. (в соавторстве)

9. Лексико-семантические особенности безэквивалентной лексики, обозначающей наименования женских головных уборов // Научное обозрение: гуманитарные исследования. Москва, 2017, с. 76-81

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

SEVDA FİKRƏT qızı HÜSEYNOVA

**MÜASİR RUS DÖVRİ MƏTBUATINDA
EKVİVALENTİ OLMAYAN LEKSİKANIN
İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

5707. 01 – Slavyan dilləri (rus dili)

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2017

**Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin
Müasir rus dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir**

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Tamilla Həsən qızı MƏMMƏDOVA

Rəsmi opponətlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Qalina Dmitriyevna UDALIX

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Zahir Vahid oğlu ƏSƏDOV

Aparıcı təşkilat: Bakı Dövlət Universitetinin
Rus dilçiliyi kafedrası

Müdafiə « ____ » _____ 2017-ci il saat ____-da Bakı Slavyan Universitetinin nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1014, Bakı şəhəri, S. Rüstəm küç., 25.

Dissertasiya ilə BSU-nun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat « ____ » _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

**D.02.71 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi**

filologiya üzrə elmlər doktoru,
dosent **N.Ş.MƏMMƏDOV**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Ünsiyyətin yeni şəraitində kütləvi informasiya vasitələrinin (KİV) və elmdə “cəmiyyət”, “mədəniyyət”, “siyasət”, “ideologiya” kimi aparıcı anlayışlarla münasibətini müəyyənləşdirmək nöqtəyi-nəzərdən KİV-in dilinin öyrənilməsi media mətnlərinin dilinin linqvistik tədqiqində vacib istiqamətlərdən biri hesab olunur.

Xülasə edilən dissertasiyada rus dilində ekvivalenti olmayan leksikanın (EOL) ekstralingvistik və intralingvistik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi kimi aktual elmi məsələ qoyulmuşdur. Ekvivalenti olmayan leksik vahidlərin ayrı-ayrı leksik-tematik qruplarının hərtərəfli tədqiqinə və uzun müddət öyrənilmə əhəmiyyətinə baxmayaraq, KİV-in dilində leksikanın bu qatının işlənmə xüsusiyyətləri çox az tədqiq olunub.

Göstərilən məsələ Azərbaycanda bir əsr tarixi olan rusdilli dövrü mətbuatın dili materialı əsasında açıqlanacaq. Dissertasiya işində “ekvivalenti olmayan leksika” termininin mahiyyəti, müxtəlif leksik-tematik qruplarda rus və alınma ekvivalenti olmayan leksik vahidlərinin semantik-üslubi xüsusiyyətlərinin özünəməxsusluğu onların əsas ifadə vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı ayrı-ayrı məsələlərin sistemli şəkildə öyrənilməsinə cəhd edilib. Hesab edirik ki, nitqdə baş verən dəyişikliklər, ilk növbədə, məhz qəzet dilində əks olunur.

Azərbaycanda nəşr edilən müasir rusdilli KİV-in zəngin dil materialı müasir rus dilinin bütün səviyyələrində normanın dəyişilməsi tendensiyasını və səbəbini təhlil etməyə, publisistik və bədii mətnlərdə ekvivalenti olmayan leksik vahidlərin ən səciyyəvi işlənmə xüsusiyyətlərini aşkarlamağa imkan verir.

Qeyd olunanların hamısı qaldırılan məsələnin **aktuallığı** haqqında deməyə əsas verir. Məsələnin aktuallığı, bir tərəfdən, dilçilikdə EOL-ın ayrı-ayrı qruplarının vahid qeyd olunma və təsnifat prinsiplərinin olmaması ilə müəyyənləşdirilir, çünki bu prinsipin olmaması mətnlərin digər dilə tərcümə olunan zamanı bir çox tədqiqatçılar tərəfindən buraxılan səhvlərin və mətnlərin düzgün şərh olunmamasının səbəbidir. Digər tərəfdən isə qəzet dilinin linqvistik təhlilinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış metodikanın hazırlanıb işlənməməsi, media mətnlər dilinin özünəməxsusluğu ilə bağlı bir çox məsələlərin həll olunmaması ilə təyin olunur.

Tədqiqatın obyektı Azərbaycanda rus dövrü mətbuatın dilində işlənən və müxtəlif leksik-tematik qruplarının ekvivalent olmayan leksik vahidlərdir.

Tədqiqatın predmeti müxtəlif janrlarda (publisistik və bədii janr mətnlərində) rus və alınma ekvivalenti olmayan leksikanın işlənmə xüsusiyyətləri və media mətnlərində onların əsas ifadə vasitələridir.

Tədqiqatın məqsədi müxtəlif leksik-tematik qruplarının ekvivalent olmayan leksikanı müxtəlifliyi ilə fərqlənən yerli rusdilli mətbuatın dilində işlənməsi nöqtəyi-nəzərdən onların linqvistik tərtibatı nöqtəyi-nəzərdən müəyyənləşdirmək və təsvir etməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın məsələləri. Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı **məsələlərin** həlli zəruridir: 1) Aparılan tədqiqatın nəzəri prinsiplərinin hazırlanması, dil sistemində EOL-un statusunun müəyyənləşdirilməsi; 2) Rus dilçiliyində EOL haqqında məsələsi tarixinin nəzərdən keçirilməsi, EOL-un əsas leksik-tematik qruplarının göstərilməsi; 3) Bədii ədəbiyyatdan və Azərbaycanda müasir rusdilli dövrü mətbuatdan müvafiq praktiki materialın, xüsusilə, EOL-un seçimi; 4) Bədii və publisistik mətnlərdə EOL-un işlənmə xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması; 5) Digər dillərin EOL-unun yerli rusdilli qəzetlərin dilinə olan təsirinin izlənilməsi; 6) Azərbaycanda müasir rusdilli dövrü mətbuatda EOL-un əsas ifadə vasitələrinin aşkarlanması.

Aparılan tədqiqatın **elmi yeniliyi** ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda müasir rusdilli dövrü mətbuatın materialı əsasında ilk dəfə olaraq “ekvivalenti olmayan leksika” məsələsi təhlil olunur. Bədii ədəbiyyat mətnləri və rusdilli media mətnlərində EOL-un əks olunması aspektindən müxtəlif leksik-tematik qruplarının ekvivalenti olmayan leksik vahidləri üzə çıxarılır, təsvir olunur və sistemləşdirilir. Tədqiqata təkcə rus dilində ekvivalenti olmayan leksika deyil, həmçinin digər dillərdən alınma leksika, o cümlədən türk və Azərbaycan mənşəli sözlər cəlb olunur, yerli rusdilli mətbuatın dilində onların əsas ifadə vasitələri müəyyən edilir.

Tədqiqatın **nəzəri əhəmiyyəti** ondadır ki, ilk əvvəl, bu tədqiqat Azərbaycanda müasir rusdilli dövrü mətbuatın dilinə ekvivalenti olmayan leksikanın daxil olma xüsusiyyətləri və bu prosesin intensivliyi haqqında bəzi nəticələrə gəlməyə, yerli rusdilli qəzetin dilinə digər dillərdən olan leksikanın təsirini öyrənməyə imkan verir. İşdə təhlil olunan leksik vahidlər tərcümə dilinin xüsusiyyətlərini düzgün mənimsəməyə kömək edir, bu dil daşıyıcısının – xalqın məişəti, mədəniyyəti, ənənələri ilə dərinədən və hərtərəfli tanış olmağa imkan verir.

Tədqiqatın **praktiki əhəmiyyəti** ondadır ki, işin materialları və nəticələri gələcəkdə rus ədəbi dilinin leksik sistemində ekvivalenti olmayan leksikanın təşəkkül və inkişaf prosesinin öyrənilməsi, həmçinin cəmiyyətdə qarşılıqlı mədəni təsirinin işıqlandırılması zamanı istifadə oluna bilər. Aparılan tədqiqatın nəticələri həm də leksikologiya, leksikoqrafiya, nitq mədəniyyəti, rus ədəbi dilinin tarixi üzrə mühazirə kurslarının hazırlanması, müxtəlif növ lüğətlərin (izahlı-birdilli, tərcümə-ikidilli və xarici sözlər lüğətlərin) tərtibi zamanı istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın iş fərziyyəsi. Aparılan tədqiqatın əsas fikri rus dilinin leksik sistemində, eləcə də istənilən digər dilin sistemində son bir neçə onillik müddətində müşahidə olunan dəyişikliklərin, ilk növbədə, cəmiyyətdə baş verən sosiomədəni dəyişikliklərlə bağlı olması faktının anlaşılmasındadır. Bu gün müasir informasiya cəmiyyətində baş verən bütün qlobal dəyişikliklər təkcə insanın müxtəlif fəaliyyət sahələrində (məişət, mədəniyyət, iqtisadiyyat, siyasət və s.) əks olunmur, həmçinin bilavasitə təfəkkür tərzini və dərk etmə sisteminə təsir göstərir.

Dil vasitələri sistemində ekvivalenti olmayan leksika aparıcı mövqə tutur və müasir dilçilik elmində təkcə maddi mədəniyyətin nadir hadisələri deyil, həmçinin xalqın mənəvi mədəniyyətinin nadir hadisələrini əks etdirir, dəyərli və qaları olan dil vahidlərini qorumaq vəzifəsini daşıyır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. “Ekvivalenti olmayan leksika” müasir rus ədəbi dilinin leksikasının özünəməxsus qatını təşkil edir, bu leksik layın yaranma səbəbləri, əmələgəlmə üsulları və dil sistemində onların tutduğu yerin müəyyənləşdirilməsinin xüsusi tədqiqə ehtiyacı var.

2. “Ekvivalenti olmayan leksika” anlayışının müəyyənləşdirilməsi məsələsi indi də aktual olaraq qalır, bunu tədqiq olunan məsələyə aid fikir müxtəlifliyi və bir çox tədqiqatçıların işlərində bu anlayışa dair fərqli şərhləri təsdiq edir.

3. Müxtəlif mətnlərdə (bədi və publisistik mətnlərdə) (rus və xarici) ekvivalenti olmayan leksikanın işlənməsi üsulları haqqında məsələ müasir dilçilik üçün də aktual hesab olunur. Hesab edirik ki, leksik vahidin ekvivalenti olmayan leksikaya aidliyi mətndə həmin leksik vahidin mənasının ötürülməsinin mümkünsüzlüyü demək deyil.

4. Azərbaycanca rus dövrü mətbuatının dilində işlənən və müxtəlif leksik-tematik qruplarının ekvivalent olmayan leksik vahidlərinin (rus və xarici) ötürülmə üsullarının sistemləşdirilməsi xüsusi maraq doğurur.

Tədqiqatın metodoloji əsasını dil və təfəkkürün, dil və nitqin qarşılıqlı əlaqəsinin mahiyyəti, forma və məzmunun vəhdəti, eləcə də dil strukturunda ünsürlərin mütəşəkkilliyi haqqında dialektikanın qanunları təşkil edir.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işində təhlil olunan materialın şərhində təsviri metoddan istifadə olunmuşdur, bu metod tədqiq olunan bütün dil faktlarının, o cümlədən ekvivalenti olmayan leksik vahidlərin, sistemli və kompleks şəkildə təsvirini nəzərdə tutur. Həmçinin ekvivalenti olmayan leksikanın mühüm xüsusiyyətlərinin tədqiqi və açıqlanmasında tutuşdurma metodunun üsullarından da istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın mənbələri. Dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələrinə uyğun gələn nəzəri mənbələrə, habelə bədii ədəbiyyat və leksikoqrafik mənbələrdən olan materiallara, "İnternet" kütləvi informasiya sisteminin elektron vasitələrindən seçilmiş publisistik mətnlərə (Azərbaycanın rusdilli qəzetlərində: «Зеркало», «Эхо», «IRS-Наследие» jurnalında olan nəşrlərə) müraciət olunmuşdur.

Dissertasiyanın aprobeşiyası. Tədqiqatın əsas nəticələri haqqında Müasir rus dili kafedrasının iclasları və nəzəri seminarlarında, müxtəlif respublika və beynəlxalq elmi konfranslarda məruzə olunmuşdur. Tədqiqatın əsas müddəaları doqquz respublika və beynəlxalq elmi nəşrlərdə öz əksini tapmışdır.

Tədqiqat nəticələrinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış olması və doğruluğu elmi ədəbiyyata və rus bədii ədəbiyyatından, rusdilli KİV mətnlərindən olan geniş faktiki materiala əsaslanır.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri dissertasiyanın quruluşunu şərtləndirdi. İş giriş, üç fəsil, nəticə, ədəbiyyat siyahısından, leksikoqrafik mənbələrin siyahısı və əlavədən ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 140 kompüter səhifəsi təşkil edir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın "Giriş" hissəsində dissertasiya mövzusunun seçimi və aktuallığı əsaslandırılır. Tədqiqatın obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri haqqında məlumat verilir, elmi yeniliyi, nəzəri və təcürbi əhəmiyyəti göstərilir, müdafiəyə təqdim edilən əsas müddəalar açıqlanılır, işin metod və mənbələri, aprobeşiyə və quruluşu müəyyənləşdirilir.

“Ekvivalenti olmayan leksika müasir rus dilçiliyində tədqiqat predmeti kimi” adlanan dissertasiyanın **birinci fəsili** iki yarım fəsildən ibarətdir.

Birinci yarım fəsildə “ekvivalenti olmayan leksika” termininin mahiyyəti və müasir rus dilində göstərilən leksik qatın qeyd olunma prinsipləri ilə bağlı məsələlər nəzərdən keçirilir. Ölkəşünaslıq, kulturologiya və leksikoqrafiya üzrə mütəxəssislərin bu aspektdə diqqətini cəlb edən ekvivalenti olmayan leksik vahidlər xüsusi maraq doğurur. Ekvivalenti olmayan leksikanın tədqiqi məsələləri və dildə bu leksikanın əsas ifadə vasitələrinin aşkarlanması ilə bir çox tədqiqatçılar məşğul olublar və hal-hazırda da davam edirlər. Bununla əlaqədar olaraq, A.V.Fyodorov, L.S.Barxudarov, A.D.Şveytser, Y.Nayda, Q.V.Çernov, A.O.İvanov, İ.İ.Revzin, L.N.Soboleva, Q.V.Şatkov, S.Vlaxov, S.Florin, Y.M.Vereşagin, V.Q.Kostomarov, S.V.Tülenev, L.K.Latışev, V.N. Komissarov, Y.İ.Retsker, Y.M.Ştayerin və s.-in işləri xüsusi yer tutur..

Bolqar alimləri S.Vlaxov və S.Florinin fikrinə görə, “tərcümə dilində tərcümə ekvivalentləri olmayan leksik vahidlər”¹ ekvivalenti olmayan vahidlər sayılır. Ekvivalenti olmayan leksikanı realiyaları bildirən leksikadan və lakunlardan dəqiq fərqləndirmək təklif olunur. Belə hesab olunur ki, məhz ekvivalenti olmayan leksika öz məzmununa görə daha genişdir. Onların fikrinə görə, realiyaları bildirən sözlər və lakunlar ekvivalenti olmayan leksikanın çərçivəsinə müstəqil sözlər qrupu kimi daxildir və əlavə mənə çalarına malikdir. .

L.İ. Zubkovanın “ekvivalenti olmayan sözü yalnız hər hansı bir dilə münasibətdə adlandırmaq olar” fikri xüsusi diqqətə layiqdir². Tədqiqat göstərdi ki, bu və ya digər söz bütün və ya əksər dillərə nisbətdə söz-realiya ola bilər, halbuki ekvivalenti olmayan söz yalnız bir cüt dil çərçivəsində çıxış edə bilər.

Dilçilik ədəbiyyatında bizim tədqiq etdiyimiz dil vahidlərinin növlərinə aid bir neçə təsnifat mövcuddur. Tərcümədə ekvivalent məsələsinə aid məntiqi yanaşmaya əsaslanaraq Q.V.Çernov ekvivalentliliyin olmasının üç növünü qeyd edir. A.O.İvanovun fikrinə, göstərilən təsnifat “kifayət dərəcədə ardıcıl deyil”. Doğru hesab olunur ki, ilk əvvəl, bu

¹ Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. М.: Международные отношения, 1980, с. 51.

² Зубкова. Л.И Безэквивалентная лексика в произведениях В.Шукшина о русской деревне // Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного: Сб. научн. тр. Воронеж, 1994, с. 43.

“ekvivalentliliyin olmaması” anlayışı özünün dəqiq izahının olmaması ilə bağlıdır. A.O.İvanov “tərcümədə ekvivalent” anlayışı altında tərcümə dilində analogi ifadə olunma səviyyəsində “verilən kontekstin daxilində əsas leksik vahidin mənasının bütün münasib komponentləri və ya məna variantlarından biri”ni ötürən funksional uyğunluğu başa düşməyi təklif edir³.

Leksikanın qeyd olunan qatının bu xüsusiyyəti, hər şeydən əvvəl, müvafiq leksik vahidlərinin semantikasi və bu vahidlərin müəyyən semantik sahələrlə olan əlaqəsi ilə şərtlənir.

İkinci yarım fəsildə rus dilinin leksik sistemində ekvivalenti olmayan sözlərin mövqeyi məsələsi nəzərdən keçirilir. Təqdim olunan leksik qatın özünəməxsusluğu ondadır ki, məhz həmin leksik qat dilə xüsusi milli çalar, zənginlik və parlaqlıq verir. Onun bu xüsusiyyəti və unikallığını yalnız digər dilin leksikası ilə müqayisədə görmək olar.

Məhz bu səbəbdən son bir neçə onilliklər müddətində aparılan linqvistik tədqiqatların obyektini kimi istər qohum, istərsə də qeyri-qohum dillərin mədəniyyətlərarası əlaqəsi seçilir.

Bu aspektə A.O.İvanov, A.A.Zaborovskaya, S.S.Volkov, Y.V.Moskalyov, V.L.Zinovyev, L.İ.Xaynts və s.-in dissertasiya işləri xüsusi maraq doğurur.

Müxtəlif leksik-qrammatik və leksik-tematik qruplara aid alınma leksikanın, o cümlədən ekvivalenti olmayan leksik vahidlərin yayılmasında KİV mühüm rol oynayır.

Bizim fikrimizcə, köçürülən mədəniyyətin resipiyyəti tərəfindən göstərilən qrupa aid bu və ya digər leksik vahidlərinin anlaşılmasını təmin etmək üçün aparılan iş də əhəmiyyətlidir. Bu vahidlər dillərarası və mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın əsas vahidləridir. Fon bilikləri, mənəvi-etik normaları, nitq etiketi və s. ilə fərqlənən iki, bəzən isə daha çox linqvomədəni cəmiyyətlərin qarşılıqlı təsiri məhz qeyd olunan səbəbdən baş verir.

Dissertasiyanın ikinci fəsili – “Ekvivalenti olmayan leksikanın təsnifatı” iki yarım fəsildən ibarətdir.

Birinci yarım fəsildə rus dilçiliyində qeyd olunan leksik vahidlərinin təsnifi meyarları ilə bağlı bəzi nəzəri və tətbiqi məsələlər nəzərdən keçirilir. Belə ki, müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən fərqli təsnifi meyarlar istifadə olunmuşdur və bunlara əsasən ekvivalenti olmayan leksikanın bu və ya digər leksik-tematik qrupu formalaşmışdır. Məsələn, ingilis dili materialı

³ Иванов А.О. Безэквивалентная лексика. – СПб.: Типография издательства СПбГУ. 2006, с. 11.

əsasında Rusiya dilçisi Q.D.Tomaxinin ekvivalenti olmayan leksik vahidləri ilə bağlı təsnifatı qeyd olunan sözlər arasındakı leksik-semantik əlaqələri nəzərə alan linqvistik meyar əsaslanır.

Digər təsnifatların əsasında, xüsusilə, bədii əsərlərin dilinin təhlili ilə bağlı təsnifatların əsasında, müvafiq qruplara sözlərin birləşməsi kimi tematik meyar durur.

A.A.Zaborovskaya bir qədər fərqli təsnifatı təklif edir⁴. Müəllif mənası milli-mədəni özünəməxsusluğu ilə seçilən sözlərin semantikləşməsinə və onların alman dilinə tərcümə imkanının müəyyən edilməsinə təşəbbüs göstərir.

V.S.Vinoqradov, həmçinin EOL-a daxil olan sözlər-realiyalarının məna yükünü nəzərə almaqla təsnifat aparmağa təklif edir. Müəllifin fikrincə, göstərilən təsnifat bu və digər realiyaların fəaliyyətini düzgün müəyyən etməyə kömək edir.

Beləliklə, müasir dilçilikdə EOL və sözlər-realiyalara dair müxtəlif təsnifatların mövcud olma faktını qəbul edərək tamamilə əsaslandırılmış belə bir nəticəyə gəlirik ki, tədqiqatçılar daha çox leksik sisteminin dildən kənar gerçəkliklə olan əlaqəsinə diqqət yetirirlər.

Biz bəzi tədqiqatçılar ilə həmfikirik ki, göstərilən leksik vahidləri yalnız müqayisəli şəkildə öyrənmək və təsvir etməklə ünsiyyətə və insanın mədəni tələbatlarına xidmət edən dil vasitələrinin özünəməxsusluğunu mənimləmək mümkün olur.

İkinci yarım fəsildə ekvivalenti olmayan leksikanın əsas tematik qrupları müəyyənləşdirilir və sistemləşdirilir. İşdə təhlil olunan leksik vahidlər müvafiq leksik-tematik qruplarda (LTQ) sistemləşdirilib və təqdim olunub.

Dissertasiya işində bədii ədəbiyyatdan gətirilən əyani materialdan istifadə olunmuşdur, təkcə bu cür əyani material əsasında həm rus, həm də ekvivalenti olmayan alınma leksikanın məzmun və ideya-bədii xüsusiyyətlərini böyük dəqiqlik və doğruluq ilə dərk etmək mümkünlüyü belə materialın tədqiqinə zərurilik yaratmışdır. Biz, həm də ədəbiyyat və jurnalistika anlayışları arasında “tarixi qohumluğu” müəyyən edən dilçilərin haqlı olduğunda əmin olduq⁵.

⁴ Заборовская А.А. Безэквивалентная лексика с национально-культурной спецификой значения в творчестве И.А.Булгина. Воронеж, 2003.

⁵ Болкунов А.Н. Художественная литература в периодических изданиях: опыт семантизации // Известия Саратовского университета. Серия Филология. Журналистика. Вып. № 2, 2011, с. 83.

Dissertasiya işində rus dilinin ekvivalenti olmayan leksikasının aşağıdakı əsas leksik-tematik qrupları təqdim olunmuşdur:

1. “Yaşayış məntəqəsi”ni bildirən isimlərin LTQ: *слобода, станица, задворки околица* və s. «Скотный двор построили на задворках» (ж. «Звезда»)

2. “Məişət”i bildirən isimlərin LTQ: *будуар, клеть (кладовка), балдахин, гардина, вертел, рубель, гусятница, квашня, сечка (тяпка)* və s. «Она взглянула на роскошную мебель и на все игрушки и дорогие безделки своего *будуара*» (И.Гончаров)

3. “Yeyinti”ni bildirən isimlərin LTQ: *галета, баранка, беляши́, битки́, болтушка, ботвинья варенец (ряженка), вишне́вка, сбитень* və s «Нынче у нас *битки* по-казацки... можно иметь отбивную телячью котлетку или, если желаете, *шашлык*» (А.Бунин)

4. “Geyim”i bildirən isimlərin LTQ: *батник, бекёша, бурка, ватник, ермолка, кика, онучи* və s.: «Мать пришла одетая в синий, шитый золотом сарафан, в жемчужную *кику*» (М.Горький)

5. “Nəqliyyat”i bildirən isimlərin LTQ: *бричка, возок, двуколка, дрожки, конка* və s.: «В ворота гостиницы губернского города NN въехала довольно красивая рессорная небольшая *бричка*» (Н.Гоголь).

6. Vəzi xalq və idman oyunlarını bildirən isimlərin LTQ: *бабки, горелки, городки, жмурки, лапта* və s.: «Около церковной ограды азартно играла в *бабки* большая компания мастеровых» (М.Горький).

7. Müxtəlif əyləncəli və bayram tədbirlərini bildirən isimlərin LTQ: *вечеринка, вылазка (daniş.), гулянье, девичник* və s.: «Лаврецкие давали прелестнейшие музыкальные и танцевальные *вечеринки*» (И.Тургенев).

8. “İncəsənət”i bildirən isimlərin LTQ: *арфа, балалайка, бандура, баян, бубен, гусяр, кобзарь, ложечник, жалейка, кугиклы* və s.: «Детина в красной рубахе бренчит на *балалайке* перед дворовой челядью...» (Н.Гоголь).

9. “İqtisadiyyat”i bildirən isimlərin LTQ: *бюджетник, дольщик, частник (daniş.) гривенник, грош, медяк (daniş.), полтинник* və s : «Местные власти не заинтересованы передавать землю в управление *частникам* ». (ж. «Эксперт»).

10. “İctimai münasibətlər”i bildirən isimlərin LTQ: *надомник, отпускник, сезонник, совместитель, архивариус, делопроизводитель, регистратор, табельщик* və s.: «Игренька бодро заметил, что бывали у него *сезонники* и тупей, и глупей» (В.Астафьев).

11. “İdarə”ni bildirən isimlərin LTQ: *городничий, градоначальник, военкомат, горком, горсовет, дума, исполком* və s.: «...Как-то случайно повстречались в *горкоме* и выяснили, что воевали в одной дивизии» (Б.Васильев).

12. “Siyasət”i bildirən isimlərin LTQ: *антисталинист, белогвардеец, белоэмигрант, большевик, декабрист, диссидент, антисоветчина, перестройка, пиар, анархизм, гласность, коммунизм, ленинизм* və s.: «В журнале «Континент» печатались материалы, которые власти в СССР называют *антисоветчиной*» (ж. «Дружба народов»); «...Тот читал стихи, затем говорил о *перестройке*» (ж. «Дружба народов»).

13. “Hüquq”u bildirən isimlərin LTQ: *досмотрщик, дружинник, жандарм, жандармерия, караул* və s.: «Таможенный *досмотрщик* заинтересовался жёлтым чемоданом. (ж.«Высший подъем революции»).

İşdə bir çox təhlil olunan sözlər (*госбанк, военкомат, горком, горсовет, исполком, нарком* və s.) leksik-sözdüzəldici sovetizmlər deyilən sözlərə aiddir. Sovetizmlərə, həmçinin aiddir: *блат, бюллетень (сидеть на бюллетене), валютчик, дефицит, комсомол, комсомолец* və s. Bu söz və ifadələr sovet dövründə yaranmışdır.

Rus dilinin ekvivalenti olmayan leksik vahidlərinin əsas leksik-tematik qruplarını aşkarlama və təsvir eləmə üzrə aparılan tədqiqatın nəticələrini ümumiləşdirərək aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır.

Rus dilinin həm ekvivalenti olmayan leksika, həm də qalan bütün söz sıralarının əsas leksik-tematik qruplarının müəyyən edilməsi ilə bağlı ayrı-ayrı məsələlərin həllini kompleks şəkildə nəzərdə tutan leksik materialının belə təsnifi müasir dilçiliyin, xüsusilə onun vacib bölmələrindən biri olan leksikoqrafiyanın aparıcı istiqamətlərindən biridir.

İşin **üçüncü fəsl** “Ekvivalenti olmayan leksikanın mətndə işlənməsi” iki yarım fəsildən ibarətdir.

Birinci yarım fəsildə tədqiq olunan leksik vahidlərin mətndə işlənmə xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Qeyd olunur ki, ekvivalenti olmayan leksika bədii ədəbiyyatın dilində xüsusi yer tutur.

Bu gün Azərbaycanın rusdilli kütləvi informasiya vasitələrində geniş işlənən və türk mənşəli ekvivalenti olmayan leksikanın işlənməsini təqdim edən bədii mətnlərin təhlilinə əsas diqqət yetirilir.

Rus bədii ədəbiyyatının dilində işlənən türk mənşəli sözlər (*аиш, азан, азанчи, албухара, архалук, ашура, баба, бадам, балабан, бекмез, бозартма, бозбаиш, бостан, дастан, джейран* və s.) təsadüfi hadisə deyil, onun qədim tarixi var. Bununla bağlı V.C.İsazadə yazır: “Rus

xalqının tarixi ta qədim zamanlardan türk xalqlarının tarixi ilə bağlıdır. Rus və türk xalqlarının əsrlərdən bəri davam edən qarşılıqlı əlaqəsi müxtəlif türk mənşəli söz və terminlərinin rus dilinə keçməsinə səbəb oldu”⁶.

Bədii mətnlərin materialı əsasında aşkarlanmış leksik vahidlər aşağıdakı sözlərin məhsuldar leksik-tematik qrupları üzrə bölüşdürülmüşdür:

- Mənzil, tikili bina, bina: *амбар, балаган, гарем, духан* və s.: «Левин сердито махнул рукой, пошёл к *амбарам* взглянуть на овёс и вернулся к конюшне» (Л.Толстой).

- Geyim: *армяк, архалук, бешикет, бурка, бурнус* və s.: «... кучера надевают *армяки* и при каждом ударе грома снимают шапки и крестятся» (Л.Толстой).

- Dini anlayışlar: *Алла, Аллах, алкоран (коран), мечеть* və s.: «Везде веселье, ликованья; Мулла оставил *алкоран*, И не слышать его призванья; *Мечеть* кругом освещена...». (М.Лермонтов).

- Yemək: *балык, каймак, коврыга, колбаса, плов (пилав), шашлык* və s.: «Наутро Анне Михайловне захотелось вдруг *балыка*, и Мартын должен был скакать в город за *балыком*» (А.Чехов).

- Bitki, ağac: *карагач, ремень, сандал, чинара (чинар)* və s.: «Завернули мёртвого в полотно, без гроба, вынесли под *чинары* за деревню, сложили на траву (Л.Толстой).

- Qiymətli daşlar: *алмаз, бирюза, жемчуг, изумруд* və s.: «Чертоги пышные построю из *бирюзы* и янтаря...». (М.Лермонтов).

- Nəqliyyat (nəqliyyat vasitələri): *арба, каюк, кибитка, колымыга, маджара, тарантас*: «Встречались женщины с корзинами на головах, солдаты на повозках и скрипящие *арбы* на буйволах» (Л.Толстой).

- Ölçü vahidləri və pullar: *абаз, аришин, деньги, казна* və s.: «Нет *денег* – нет и заботы, есть *деньги* – держись всё время за карман, чтоб злые люди не украли» (А.Чехов).

- Silah: *кинжал, колчан, палаши, сабля, шапка* və s.: «*Кинжал* свой путник вынимает, И вот, с винтовкой без штыка, В кустах он видит казака...». (М.Лермонтов).

Beləliklə, bu və ya digər xalqın milli özünəməxsusluğu haqqında danışarkən xalqın dili və mədəniyyətinin nisbətini, eləcə də sıx qarşılıqlı əlaqəsini, xüsusilə, qeyd etmək lazımdır. Hesab edirik ki, istər rus, istərsə də digər dillərin leksikasında göstərilən layın təsvirinə məhz belə yanaşma -

⁶ Исзаде В.Дж. Тюркские заимствования в законодательстве XIII-XVII вв. // Учёные записки. БСУ Серия языка и литературы. Баку, 2009, № 2, с. 43.

ikidillilik şəraitində kontaktda olan xalqların mədəniyyəti, tarixi və incəsənəti haqqında yeni məlumatları görməyə imkan verəcək.

İkinci yarım fəsildə publisistik mətdə ekzotizmlərin və ya başqa cür adlandırılan etnoqrafizmlərin işlənmə xüsusiyyətləri açıqlanılır. Ekzotizmlərin təsviri dilin tədqiqatçısından xüsusi diqqət tələb edir, çünki “müxtəlif dillərin nominasiya sistemləri heç vaxt bir-birinə uyğun gəlmir”⁷.

Publisistik mətnlərdə regional leksikanın işlənməsi ilə bağlı bir sıra məsələlər bu günə kimi həll olunmamış qalır. Rusların yeni etnik mühitində daimi yaşayışı onların nitqinə külli miqdarda Azərbaycan sözlərinin, müxtəlif leksik-tematik qruplara aid olan və “azərbaycanizmlər” kimi adlandırılan sözlərin keçməsinə şərtləndirdi: *гуймя, гюлаб, дженги, узерик, нити, хашил, говурма, наришараб, сумах, эриште, умач, кабаб, люле* və s.

Azərbaycan-rus və rus-Azərbaycan dillərinin kontaktına bilavasitə aidiyyəti olan bəzi məsələlər S.Ş.Əliyevanın Azərbaycanın rusdilli mətbuatının leksikası və frazeologiyasında semantik-üslubi proseslərinin təhlilinə həsr olunmuş⁸ və X.T.Ələkbərovanın Azərbaycanın rusdilli dövrü mətbuatının dilində türk mənşəli sözlərinin aşkarlanması və təsvirinə həsr olunmuş namizədlik dissertasiyalarında⁹ öz həllini tapmışdır.

Lakin Azərbaycan-rus və rus-Azərbaycan mədəni əlaqələrinin qədim tarixə malik olmasına baxmayaraq, azərbaycanizmlər, yəni yerli rusdilli dövrü mətbuatının dilində işlənən Azərbaycan dilinin söz və ifadələri hələ xüsusi tədqiqata cəlb olunmamışdır. Göstərilən sözlər yəni azərbaycanizmlər media mətnlərində fəal iştirak edir və bu sözlərdən ibarət ayrı-ayrı leksik-tematik qruplar tədqiqatın predmetini təşkil edir.

EOL-dan ibarət leksik-tematik qrupların birini “Azərbaycan musiqi əsərlərinin, alətlərinin adları, ayrı-ayrı terminlər və anlayışları” bildirən söz və söz birləşmələri təşkil edir. Leksikanın bu layı da media mətnlərində geniş təqdim olunub.

Aşağıda göstərilən mətnlər müxtəlif KİV-dən seçilmiş publisistik materialın yalnız kiçik bir hissəsidir :

⁷ Воронкова И.С. О понятиях «экзотизмы» и «варваризмы» // Вестник ВГУ, Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация, 2006, № 2, с.77.

⁸ Алиева С.Ш. Семантико-стилистические процессы в лексике и фразеологии русскоязычной печати Азербайджана: Автореф. дис... канд. филол. наук, Баку, 1992.

⁹ Алекперова Х.Т. Тюркизмы в русскоязычной прессе Азербайджана: Автореф. дис... канд. филол. наук, Баку, 1996.

«Мугам - это фундамент азербайджанской музыки. Народные исполнители и *ханенде* свято берегут мугам...» «Зеркало» 16.05.2014.

«В мугамном *дэстгяхе* в обязательном порядке должны исполняться все разделы и шебе, в том числе тесниф, *ренг*, *диринге*» «Зеркало» 16.05.2014. «Одно из важных положений трактата - раскрытие существа термина *дэстгях* и состава *дэстгях* в *Раст*, *Махур*, *Шахназ*, *Расха*, *Чаргях*, *Нава*. Различные виртуозные приемы, включая *зенюле* (*трели*) – *важные, по Наввабу, компоненты мугамного исполнения*» «IRS-Наследие» 06. 06. 2015. «Гаджи Гуси явился также знатоком теории *мугамата*. Он усовершенствовал выразительность и формообразующие свойства ряда отечественных *мугамов*, создав их новые варианты. Одним из них является *мугам Кюрди-Шахназ* – к традиционному *Кюрди* Гаджи Гуси добавил еще один раздел – *Шахназ*. Гаджи Гуси был также создателем *мугама Гатар*» «IRS-Наследие» 06.06.2015. «Некоторые функции *муруда* выполнял *мияндар*, который стоял посередине, и по его знаку под звуки *думбула* приступали к разминке. В некоторых случаях в *зорханах*, кроме *думбула*, играли также в *гоша-зурна* и *балабан*» «IRS», № 2 (74), 2015.

Azərbaycan musiqi alətlərinin adlarından ən maraqlısı, bizim fikrimizcə, aşağıda göstərilən mətnlərdə müəyyən edilmişdir.

«После объявления о начале концерта на сцену вышли музыканты ансамбля в составе Муниса Шарифова (художественный руководитель (*чэгане*), заслуженной артистки Тараны Алиевой (*ганун*), Фазили Рагимовой (*дэсэнг*), Рамина Асадуллаева (*чогур*), Давуда Абдуллаева (*рубаб*), Натига Алиева (*ширванский табур*), Фуада Джафара (*бэрбет*), Ислама Исламова (*гопуз*), Теймура Абдуллаева (*ней*), Илькина Гасанова (*руд*), Акпера Мамедова (*дюмбьяк*) и Гусейна Мурадзаде (*дюмбьяк*), а также солисты – заслуженные артисты Нурия Гусейнова и Тейюб Асланов» «Эхо» 01.07.2015.

Bir çox media mətnlərində, müasir, hamıya məlum adlarla yanaşı, müasir Azərbaycan oxucusuna az tanış olan çoxlu sayda qədim musiqi alətlərinin adları da təqdim olunur (*дэжанг*, *чэгане*, *сетар*, *бэрбет* (*бербет*), *дэжантур* və s.).

Göstərilən sözlərdən bir çoxu ayrı-ayrı leksikoqrafik mənbələrdə, məsələn, böyük ictimai və mədəni rol oynayan ikidilli (rusca-Azərbaycanca və Azərbaycanca-rusca) lüğətlərdə qeyd olunub.

Nümunə üçün M.T. Tağıyevin redaktəsi ilə dörd cildlik “Azərbaycanca-rusca lüğət”indən bir neçə lüğət məqaləsini misal gətiririk:

BALABAN сущ. муз. балаб́ан (азербайджанский народный духовой язычковый музыкальный инструмент); ◇ *balabanla qandırmaq* делать тонкий намёк.

BƏRBƏT сущ. муз берб́ет (древний струнный музыкальный инструмент).

Həmin lüğətdən gətirilən material Azərbaycan dilinin sözünə uyğun gələn rus ekvivalentinin olmamasını təsdiq edir. Belə hallarda tərcümə, adətən, ekvivalenti olmayan leksik vahidlərin vasitəsi ilə, eyni zamanda, müasir rus dilinin orfoqrafik və orfoepik normalarına riayət etməklə baş verir.

Müq.: *Arazbarı - Аразбары́, balaban - балаб́ан, bərbət - берб́ет, Dilkəş – Дилкеш* və s.

Analoji qaydada aşağıdakı sözlər təqdim olunub: *muğam, Rast, Məxur, Şahnaz, Rəsxavi, Çarğəx, Nəva, Gətar, Zəbul, Zəminxərə, Mənsuriyyə, Xeyratı, Kərabəx şikkəstəsi, dyətgəx, şəbə, təcniф, ренг, диринге, ханенде* və s.

Təəssüf ki, yuxarıda göstərilən sözlərin heç də hamısı leksikoqrafik mənbələrdə qeydə alınmayıb. Məsələn, bir sıra qədim musiqi alətlərinin adları. Bütün bunlar həmin sözlərin mənalərini anlamaqda çətinlik törədir. Odur ki, bəzi hallarda bu sözlər qəzet məqaləsinin müəllifi tərəfindən tərcümə edilir: *zençüle* (трели), *dəstgəx* (комплекс музыкальных мелодий), *mədjlisı* (музыкальные общества), *xanənde* (исполнитель), *lalbar-mag* (стиль "немого пальца") və s.

Media mətnlərində ayırı-ayrı Azərbaycan musiqi əsərlərinin adlandırılması zamanı bəzən fərqliliklər müşahidə olunur. Aşağıdakı qəzet materialı bunu aydın göstərir.

Müq.: «В исполнении ансамбля прозвучали "Naxısbəstə - Qədim türk", "Şüştər rəngləri", "Şərq tərənəsi", "Segah rəngləri", "Əfqan mahnısı", "Şur rəngləri", "Girdim yarın bağçasına" və "Şirin dil". А солисты один за другим исполнили "Atlandıм keçdim", "Segah təsnifləri" «Эхо» 01.07.2015. ■ «Хан Шушинский был отличным исполнителем песни "Гара гёз" ("Черные глаза") Узеира Гаджибекова, сам был автором многих песен "Менден ген гезме" и посвященной Шуше "Шушанын дағлары башы думанлы" ("Вершины гор Шуши покрыты туманом") «İRS- Наследие» 06.06.2015.

Göstərilən mətnlərin birincisində qeyd olunan musiqi əsərlərinin adları Azərbaycan dilində (latın əlifbası ilə) dəyişdirilmədən və şərhətsiz verilmişdir: "Şüştər rəngləri" və s. İkinci mətnə adlar kiril əlifbası ilə

verilmişdir. Misalların bəziləri rus dilinə tərcümə (mötərizədə) olunub. Müq.: "Тара гёз" ("Черные глаза"), "Шушанын даглары башы думанлы" ("Вершины гор Шуши покрыты туманом").

Azərbaycanda nəşr olunan rusdilli kütləvi informasiya vasitələrinin dilində yuxarıda göstərilən etnoqrafizmlərlə yanaşı xalçaçılıq sənəti ilə bağlı çox sayda terminlər də aşkar edilmişdir. Bunlardan *хесир, чувал, палас (палаз), джеджим, мафраш (мефреш), хурджун, хейбе, килим, шадда, верни, намазлыг, зили, лады, сумах, четен, кечиртме, дараг, боягчи, боягхана, дырнаг, гырхылыг, джахра (чехре), хана, оркен (өркән), тапрак, киркит, хеве (һәвә), эриш узатмасы* və s. kimi sözləri göstərmək olar.

«Традиционно в Азербайджане ткали ворсистые и безворсовые ковры - килим, палас, вярни, зили, сумах и пр.» «Зеркало» 29.10.2013.

«По технике изготовления сумахи называются гарымыш-ферш, по размерам – сумахча, сумах-палаз, геллю-палаз и др. «IRS-Наследие» № 1 (73), 2015. «Не случайно Нахчыван считается одной из первых территорий, где производились такие ковровые изделия, как шадде и варни, отмечается в статье» «Эхо» 24. 02. 2017

Bu və ya digər xalqın dilinin və mədəniyyətinin özünəməxsusluğunu məhz leksikanın bu laylarının vasitəsi ilə əyani göstərmək mümkündür.

Dissertasiya işində nəzərdən keçirilən ekvivalenti olmayan leksik vahidlərin əsas xüsusiyyətlərinin biri onların digər dillərə tərcümə oluna bilməməsi və digər dilin bəzi sözlərinə uyğun gəlməməsidir. Lakin rus dilinin bir sıra leksik vahidlərinin tərcümə oluna bilməməsi mətnə onların ifadə olunmasının mümkünsüzlüyü demək deyil.

Nəticə hissəsində tədqiqatın nəticələri yekunlaşdırılır, qısa nəticələr verilir. Qeyd olunur ki, rus dilində Qərbi Avropa dillərindən olan alınmalarla yanaşı, rus dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirmək prosesində mühüm rol oynayan çoxsaylı şərq dillərindən alınmalar var. Dissertasiya işində, onun müxtəlif bölmələrində türkiyə və Azərbaycan mənşəli sözlərlə ifadə olunan, Azərbaycanda regional rusdilli KİV-in dilində bu və ya digər söz-reallıqların fəal işlənməsini sübut edən EOL-un ayrı-ayrı leksik-tematik qruplarının işlənməsi məsələsi geniş izah edilir.

Dissertasiyanın **əlavə** hissəsində rus dilinin ekvivalenti olmayan leksikasını əlifba sırası ilə təqdim olunur.

Dissertasiyanın ümumi məzmunu aşağıdakı tezis və məqalələrdə əks olunmuşdur:

1. Безэквивалентная лексика как предмет лингвистического исследования // Dil və ədəbiyyat. Bakı, 2013, № 4, s. 167-172.
2. Безэквивалентная лексика в языке художественной литературы (на материале тюркизмов) // Filologiya məsələləri, 2014, № 4, s. 199-204.
3. Лексика национально-культурной значимости в текстах русскоязычной прессы Азербайджана // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: BSU, 2015, № 3, s. 46-52.
4. К вопросу семантизации иноязычных заимствований в толковом словаре русского языка (на материале общественно-политической лексики) // Таğıуев oxuları. Bakı: Mütərcim, 2016, № 1, s. 114-119.
5. Особенности функционирования экзотизмов в публицистическом тексте // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı, 2016, 2 (98), s. 38-40.
6. Лингвокультурологические особенности безэквивалентной лексики на материале русскоязычных СМИ Азербайджана // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XX respublika elmi konfransı. Bakı: 2016, s.169-171
7. Обозначение азербайджанских музыкальных понятий в русскоязычных СМИ Азербайджана // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş VIII beynəlxalq elmi konfrans. Bakı: Mütərcim, 2017, s. 252-254.
8. Концепт «Келлагаи» в социокультурном пространстве современного Азербайджана // Azərbaycanda rus dili və ədəbiyyatının öyrənilməsi və tədrisinin aktual problemləri: orta və ali məktəblər üçün dərslük komplekslərinin hazırlanması təcrübəsi, problemləri və perspektivləri. Beynəlxalq Elmi-praktik konfrans. Bakı: Mütərcim, 2017, s.213-214. (həmmüəllif)
9. Лексико-семантические особенности безэквивалентной лексики, обозначающей наименования женских головных уборов // Научное обозрение: гуманитарные исследования. Москва, 2017, с. 76-81

Sevda Fikret Huseynova

**The peculiarities of nonequivalent lexis functioning
in modern Russian periodical mass media**

Summary

The thesis consists of introduction three chapters, conclusion, list of the used linguistic literature, list of the used lexicographic sources and application too. It is about studying peculiarities of functioning Russian and borrowed nonequivalent lexis in text of different genres. The introduction tells about the theme actuality, research targets and tasks scientific innovation of the work its theoretical and practical meaningfulness. The methods used in the research are also highlighted in the introduction.

The first chapter of the thesis – «Nonequivalent lexis as the subject of research in the contemporary Russian linguistics» - consists of two subchapters, which deal with some issues, connected with the peculiarity of the term nonequivalent lexis with some criteria to identify the given lexis layer in the contemporary Russian language and also the place of nonequivalent words in the lexical system of the Russian language is defined.

The second chapter of the thesis – «Classification of Nonequivalent lexis» also consists of two subchapters, in which some theoretical and practical issues are viewed they are connected with classification criteria of the shown lexical items in the Russian linguistics. The basic thematical groups of nonequivalent lexis are defined and systematized.

In the third chapter of the thesis – «Nonequivalent lexis functioning in the text» - on the one hand, the usage featured of the shown lexical items in text of different genres (publicity and literary), on the other hand, the point of «exotism» usage or so called ethnographisms in publicity text are shown in two independent subchapters. The usage of the shown lexis category, first of all, is connected with authors' aspiration to acquaint their realities. Distinct lexicothematic groups of given words became the subjekt of this analysis and they function in the Russian language mass media of Azerbaijan very actively.

Basic inferences gained as a result of the research are summarized in the conclusion. In the dissertation, in its different parts is given a large lighting to the problem of functioning of the separate lexico-thematic groups of unequivocal vocabulary that are expressed with turkisms and azerbaijanisms, and clearly approves the productivity of the language of the regional russianspeaking mass media of Azerbaijan.

Çapa imzalanıb: 21.11.2017.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: *mutarjim@mail.ru*

